

el-Vefâ bi-Esmâi'n-Nisâ:
Mevsû'atü Terâcimi A'lâmi'n-Nisâ'
fi Hadîsi'n-Nebevyyi's-Şerîf
Muhammed Ekrem en-NEDVÎ, I-XLIII,
Cidde: Dâru'l-Minhâc 2021.

Muhammed Ekrem Nedvî Hindistan'ın Jaunpur kentinde 16 Nisan 1963 tarihinde doğdu. hLucknow şehrindeki Nedvetü'l-Ulemâ Medresesi'nde İslâmî ilimler konusunda eğitim aldı. Bu medresede fıkıh ve hadis ilimleri üzerine ders verdi. Lucknow Üniversitesi'nde Arap dili üzerine doktora yaptı. Hadis, fıkıh, İslâmî biyografi, Arapça dilbilgisi ve sözdizimi üzerine Arapça yazdığı yirmi beş kitabı vardır. Bir muhaddis olarak Muhammed Ekrem hadis râvileri ve ricâl ilmi konusunda uzmandır. Ebu'l Hasen Ali en-Nedvî, Abdul-Fettâh Ebû'l-Gudde ve Yûsuf el-Kardavî'den icâzet aldı. Günümüzün tanınan İslâm âlimlerinden Prof. Dr. Muhammed Ekrem en-Nedvî, hâlen Oxford'daki İslâmî Çalışmalar Merkezi'nde görev yapmaktadır.¹

Bu yazının konusunu teşkil eden eser, müellifin İslâm tarihinin başından günümüze kadar yaşamış 9328 kadın hadis âlimi (I-XVIII, 610) hakkında hazırladığı ansiklopedik bir çalışmadır. Bu eser 2007 yılında İngilizce basılan *al-Muhaddithat the Women Scholars in Islam* adlı kitabın² genişletilmiş hâlidir.

Muhammed Ekrem en-Nedvî 2017 yılında Türkiye yaptığı ziyaretinde kadın muhaddislere dair hazırladığı eserinin tanıtımını yapmıştı. İstanbul Üsküdar'da EDEP tarafından organize edilen konferansta müellif, hadis rivâyet eden sahâbe kadınların sayısının binleri bulduğunu söylemişti. Oysaki o sırada tarafımdan yürütülen doktora çalışmasında Tâyâlisî (ö. 204/819) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) *Mûsned*'lerinde rivâyeti bulunan kadın sahâbe sayısı 106 olarak tespit edilmişti.³ Diğer kaynaklarda rivâyeti bulunan kadın sahâbe sayısına bakıldı-

¹ <https://www.dunyabizim.com/etkinlik/kadin-alimlerimiz-varmis-h3090.html>

² Mohammad Akram Nadwi, *al-Muhaddithat: The Women Scholars in Islam*, Interface, Oxford, 2007.

³ Varlık Kotan, Sehal Deniz, *Hadis Rivâyetinde Kadın Sahâbiler*, HIKAV, İstanbul, 2019, s. 34.

ğında ise en yüksek rakamın Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'indeki 240⁴ olduğu fakat bunun içinde de tâbiîn veya muhadram olan isimlerinde bulunduğu görülmüştü.⁵ Kendisine bu farkın sebebini sorduğumda temel hadis kaynaklarındaki durumu bildiğini ama gerçeğin farklı olduğunu söylemekle yetinmişti. Doktora çalışmamı tamamlamadan müellifin eserini inceleyip aradaki farkın sebebini bulma hedefim, eser henüz basılmadığından, gerçekleşemedi. Konferansında aldığım iletişim mail adresinden talepte bulunup eserin en azından muhaddis sahâbeye dair ciltlerine ulaşım inceleme isteğimde sonuç getirmedi. Ancak eserin İSAM kütüphanesine bir nüshasının alınmasıyla çalışmayı inceleme ve bu yazıyı hazırlama imkânı doğdu.

Eserin kırküç ciltlik hacmi, bir değerlendirme yazısı ile tüm yönlerine değinmeyi mümkün kılmayacak kadar geniş olup, bu çalışmanın ilgi alanına muhaddis sahâbî hanımların girmesi sebebiye, burada esere dair yapılan değerlendirme es-Sahâbîyyât üzerinden yapılacaktır.

Eserin birinci cildi konuya giriş ve genel özet niteliğindedir. Burada, İslâm dinin ve Kur'an'ı Kerim'in çağrısının evrensel olduğuna, Cahiliye döneminde kadının uğradığı zulüm ve sıkıntıların Kur'an ve Sünnetin etkisiyle kaldırıldığına ve ehliyetinin tanındığına değinildikten sonra kadınlara dair bazı meseleler kısaca açıklanmıştır. Ardından Hz. Peygamber'in kadınların eğitime gösterdiği özen, velilerinin eğitimlerine önem vermelerinin gereği, hadis ilmini öğrenme hevesleri, imkânları, yolları gibi konular çeşitli alt başlıklarda işlenmiştir. Yine kadınların hadis ilimlerini elde etme ve aktarma çeşitlerine göre hadis ilmindeki konumları, rivâyette buldukları hocaları ve onlardan rivâyet eden öğrencileri; müsned, meşyaha, mu'cem, erba'ün gibi hadis musannefâtı çeşitlerinden bazı eserlerin ve rivâyetlerinin aktarılmasında oynadıkları rol, hadis rivâyetlerinin bulunduğu konulara dair alt başlıklarda birkaç örnek ile bilgiler özetlenerek birinci cilt tamamlanmıştır. Bir yerde müellif hadis rivâyeti olan (verilen rakamlar yaklaşıktır) iki bin kadın sahâbeye yer verdiğini fakat *Kütüb-i sitte*'de 130 kadın sahâbenin rivâyetinin bulunduğunu söylemektedir. Tabiîn ve hicrî ikinci asırdan diğerleri bölümünde ise hakkında bilgi toplayabildiği kişi sayısının bin iki yüz kadından müteşekkil olduğunu belirtmektedir (I, 439). Bu bilgiye dayanarak, diğer temel hadis kaynakları dahil edilse bile, rivâyeti bulunan kadın sahâbenin sayısının iki yüzü aşmayacağı öngörülebilir. Bu durumda müellifin hadis ilmine katkıda bulunmuş iki bin kadın sahâbe sayısına nasıl ulaştığı sorusu birinci ciltte cevap bulmamaktadır.

İkinci ciltte başlayıp onuncu cildin sonuna kadar devam eden muhaddis

⁴ Taberânî, Ebû Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb el-Lahmî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdülmeccid es-Selefi, 2. baskı, Beyrut: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabî 1984, I, 21-25. Kaynakta numaralandırma yoktur. İsimler sayılarak bu sayıya ulaşılmıştır.

⁵ Nitekim Taberânî, mukaddimesinde 'Sahâbe' yerine 'Allah Resûlü'nden rivâyette bulunan⁷ ifadesini kullanır. Taberânî, *el-Mu'cem*, I, 70.

sahâbiyyât'ın sıralaması ilk bölümde, önce müminlerin anneleri sonra Hz. Peygamber'in kızları olmak üzere ehl-i beyt, ardından diğer kadın sahâbe şeklindedir. Bölüm başlıklarının altındaki sıralama harf sırasına göredir. Eserin devamında muhaddisât sıralaması; tabiün, II. asırdan tabiün dışında kalanlar ve devamında her bir asrı ayrı bir bölüm şeklinde ele alarak günümüz 15. asra kadar devam etmektedir.

İkinci cilt Ehli beyt'e ayrılmıştır. Tabakât formunda yazılan eserde ilk terceme, Müminlerin anneleri ile başlayıp onları da harf sırasında vermenin sonucu olarak, Cüveyriye bint Hâris hakkındadır. Hz. Peygamber'in eşlerinin sayısı on iki olarak tespit edilmiştir. Vefat tarihi Hz. Peygamber'in vefatından, dolayısıyla hadis rivâyetinin başlangıcından önce olsa bile Allah Resûlü'nün her bir eşi ve kızı için terceme verilmiştir. Haklarında kısa bilgi; tam ismi, varsa önceki evlilikleri, Hz. Peygamber'le evlilik zamanı, çeşitli özellikleri, vefat tarihi gibi, verildikten sonra hadis rivâyetlerine dair bilgilere geçilmektedir. Râvîlerini, rivâyetlerinin sayısını ve konularını zikredip bazı konulardaki hadislerinin tahriri ile terceme tamamlanmaktadır. Ehli beyte dahil olan her kadın için terceme oluşturma gayretiyle hadis kaynaklarında rivâyeti olmayanlar, tarih kaynaklarındaki bilgilerle çalışmaya dahil edilmiştir. Sözelimi, eşlerden hicri IV. yılın başlarında vefat eden Zeyneb bint Hüzeyme'nin kaydedilen tek rivâyetinin senedi, tâbiün'dan Atâ b. Yesâr'da bitmektedir ve zayıf hadisin bir çeşidi olan mürsel türündendir. Tarih kaynağından aktarılan rivâyet, Zeyneb'e aidiyeti açısından şüphelidir ve muhtemelen Meymûne bint Hâris'e aittir (II, 196-197). Yine Reyhâne bint Zeyd'in hadisi olarak verilen bilgiler tarih kitabından alınmıştır ve senedi muttasıl değildir (II, 156-157). Hz. Peygamber'in her bir kızı da esere dâhil edilmiştir. Hâlbuki üç kızı da kendisinden önce vefat etmişlerdir. Bazen tercemede verilen rivâyetin zaafına da işaret edilmektedir. Sözelimi, Hz. Rukiyye bint Resûlullah'ın rivâyeti Ebû Hureyre'dendir ve onun İslâma giriş tarihi Hz. Rukiyye'nin vefatından sonradır. Bu konuda yapılan izahlarda ilgili bölümde verilmiştir (II, 694-696). Rivâyet sayısı çok olan Hz. Aişe ve Hz. Ümmü Seleme'ye daha geniş yer ayrılmıştır. Hz. Aişe'nin tercemesinde evlilik yaşı, ifk hadisesi, beraatına dair ayetler varken aleyhine konuşanların hükmü, Cemel vaka'sına katılması ve sonrasında pişmanlığı gibi konulara girilse de klâsik yorumlara bağlı kalınmış (mesela Buhârî ve Müslim'de geçen rivâyete dayanarak evlilik yaşının nikâh kıyılırken yedi, evlilik gerçekleştiğinde dokuz olduğu kabul edilmiş, farklı görüş sahiplerinin delillerine yer verilmemiştir (II, 254-259), en sonda ise ona ait kırk iki özellik sayılarak bitirilmiştir.

Üçüncü cildin başında sahâbe kavramının tanımı üzerinde duran müellif, eserini Ebû Nu'aym el-İsfahânî'nin "Allah Resûlünü gördüğü bilinen ya da ondan rivâyeti olan ya da onu gören erkek veya kadın her kişi" şeklindeki tanımını esas alarak yazdığını belirtmiştir ki bu verilen tanımlardan geniş kapsamlıdır. On yedi ve yüz seksen numara arasındaki kadın sahâbenin isimleri elif harfiyle başlamaktadır. Âmene ismi ise otuz altı terceme-i hâlin bulunduğu bir isimdir.

Âmene ismine sahip sahâbeye dair verilen bilgileri incelemek kitaptaki bilgileri değerlendirmek açısından bir örnek teşkil edecektir. Meselâ Ebû Süfyân'ın kızı Âmene (s. 29) ve Ümeyme (s. 542) aynı kişi oldukları belirtilerek iki ayrı numara da geçer ve ikisinde de rivâyette bulunduğu dair bir bilgi yoktur. Âmene bint Mihsan (s. 47) ile Ümmü Kays bint Mihsan (IX, s. 617-639) ve Âmene bint Ebî'l-Salt (s. 30) ile Emetül-Ğiffariyye (s. 439) de farklı tercemelerdeki tek kişidirler. Bir yerde ise iki farklı isimin tek olabileceği geçmektedir (s. 45-46). Âmene bint Ğaffâr (ya da Affân) tercemesinde ise isim bilgisi dışında Abdullah ibn Ömer'in hayırlı iken boşadığı eşi olduğuna dair rivâyetler verilmektedir ama bu rivâyetlerin hiç biri Âmene'den değildir (s. 35-42). Tabi bu örnekte, sayılan rivâyetlerin belki de ondan alınmış olabileceğini söylemek mümkündür. Ayrıca haklarında tabakât ve tarih kitaplarında geçen bilgiler verilmekle yetinilen ve rivâyetinden ya da rivâyette bulunduğu bahsedilmeyen birçok isim vardır. Âmene bint Harmele (s. 21-22), bint Halife (s. 25), bint Ebî'l-Hıyâr (s. 26), bint Sa'd (s. 28), bint'l-Abbâs (s. 31), bint 'Amr (s. 34) bu isimlerdendir. Bazıları hakkında ise isim tespiti, varsa eş veya çocuklarına dair haberler ile müslüman oldu, hicret ve biat etti gibi kısa bilgiler mevcuttur ama rivâyetine veya rivâyette bulunduğu dair bir bilgi yine yoktur (s. 27, 32-33, 43-44). Görüldüğü üzere 36 kadın sahâbenin yer aldığı Âmene isminde on iki kişi hakkında kaydedilenler arasında rivâyetin veya rivâyette bulunduğu bilgisi geçmemektedir. Üç isim kesin, bir isim muhtemelen tekrardır. Bu durum, verilen isimlerin yarıya yakınının hadis rivâyetinde bulunduğu dair bir bilgi kaydedilemeyenlerden ve tekrarlardan oluştuğunu göstermektedir.

Yapılan değerlendirme beşinci ciltte yer alan Sâd harfi ile başlayan sahâbenin de incelenmesiyle kuvvetlenecektir. İlgili bölümde otuz yedi terceme-i hâl bulunmaktadır. İlk isim sadece 'Sâhile' şeklinde tespit edilen ensârdan bir kadına aittir. Müellifin bu ismi Hâlîfe b. Hayyât'ın *et-Tabakât*'in sonunda verdiği hadis hâfız kadın sahâbe listesinden aldığı anlaşılmaktadır (s. 567). Fakat rivâyetlerinin ne olduğuna, herhangi bir hadis eserinde adının geçtiğine dair başka bilgi yoktur. Bu listeden başka isimler de aynı şekilde, haklarında başka bir bilgi verilmeden, eserde yer almıştır (VIII, s.544). Bu bölümde de terceme sahibi kadın sahabînin rivâyetinden veya rivâyette bulunduğu bahsedilmeyen isimler vardır. Bunlar: Sahra bint Ebî Süfyân (s. 568-569) ve Sahra bint Ebî Cehl (s. 570-571), es-Sa'abe isminde bint Cebel (s. 572-573), bint el-Hadramî (s. 574-576), bint Râfi' (s. 577), bint Sehl (s. 578), bint Sehl el-Eşheliyye (s. 579), Safiyye isminde Safiyye (Müellif isimde bir ح harfi eklemiştir ama kaynak gösterdiği eserde bu harf yok ve baba ismi kaynaktan Sufeyh iken eserde Subeyh) (s. 580), bint Beşâme (s. 582-584), bint Sâbit (s. 588-589), bint Hattâb (s. 596-597), bint Zübeyr (s. 598), bint Şeybe (s. 599), bint Abbâs (s. 643-644), bint Ubeyde (s. 663), bint Ubeyd (s. 664), bint Ubeyd b. Rebî' (s. 665-666), bint Ömer (s. 673-674), el-'Âmiriyye (s. 675-677) ve Suhbâ' bint Rabî' (s. 707)'dir. Safiyye bint Şeybe b. Osman'ın ise sahabî oluşu ihtilâfıdır ve tâbiünden olması muhtemeldir (s. 600-642). Safiyye bint Mehmiyye

(s. 678-681) ve Safiyye (herhangi bir nisbesi belirtilmemiş, rivâyette adı bint el-Hakik şeklinde s. 686) tercemelerinde ise adlarının geçtiği başka sahabîden aktarılan rivâyet kaydedilmektedir. Sonuçta Sad harfiyle başlayan otuz yedi terceme-i hâlin yer aldığı bölümde rivâyeti kaydedilen kadın sahâbe sayısı yarıdan azdır.

Künyelerin yer aldığı sekizinci ciltte isim tekrarları çoktur (s. 66, 68, 102, 116, 123, 132, 171, 178, 202, 229, 267, 323, 346, 417, 451, 532, 543). İşaret edilen örneklerde yazar, bizzat ismin başka yerde geçtiğini belirtmiştir. İşaret edilmeyen tercemelerde de tekrara düşme ihtimâli söz konusudur.

Tüm bu bilgiler ışığında, eserin sahâbe bölümünün rivâyeti bulunan kadınlara ayrıldığını söyleyebilmek mümkün gözükmemektedir. Bu ansiklopedik yapının sahâbeye ayrılmış kısmı daha ziyade kadın sahâbe tabakâtı tarzındadır, denebilir. Yani eserin isminin ilk kısmının hakkını verilmiş, her hangi bir kaynaktan sahâbe olarak ismi geçen her bir kadına dair terceme yazılmıştır. Ayrıca ismi ihtilâflı sahâbenin söz konusu isimlerinden birini tercih etmeyip aynı kişinin ayrı numaralarda tekrarla geçmesi, tek bir kişiye ait isim ve künyelere de ayrı numaralarda yer verilmesi, aynı kişi olabilecek yakın isimlerin art arda ayrı numarayla verilmesi kadın sahâbe sayısını arttırmıştır. Ansiklopedinin sahâbe kısmı tabakât sayılsa bile gerçekte hakkında bilgi verilen kadın sahâbe sayısı eserdeki 1844 rakamından azdır (X, s. 676). Bunlardan birçoğunun ise rivâyetinin varlığı veya rivâyette bulunduğu hakkında her hangi bir delil yoktur. Belki de bir kadının sahâbe oluşu potansiyel olarak hadis rivâyetinde bulunmuş var sayılması için yeterli görülmüştür. Zira bu kadınların rivâyetleri isimleri belirtilmeden başka birileri tarafından aktarılmış olabilir. Ne var ki, ihtimaller üzerinden giderek hadis rivâyetinde rol alan binlerce kadın sahâbe vardır demek ispatlanabilir değildir. Kaldı ki eserde verilen bilgiler de bu iddiayı doğrulamakta yetersiz kalmaktadır.

Dr. Öğr. Üyesi Sehal Deniz Varlık KOTAN (sehaldeniz@hotmail.com)
Mersin Üniv., İslâmî İlimler Fakültesi, Hadis, MERSİN